

OSMANLI SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN GEBZE

GEBZE FROM THE EYES OF OTTOMAN TRAVELLERS

Ahmet YAVUZYILMAZ

Öğr. Gör. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

ahmet_yavuzyilmaz@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6214-3734>

Özet

Anadolu, ya da Batılıların tabiriyle Küçük Asya, tarihin her döneminde gerek tarihi güzellikleri gerekse bu topraklarda yaşayan eski uygarlıkların izlerini takip eden birçok seyyahın dikkatini çekmiştir. Bu gizemli coğrafyayı daha yakından tanımak ve keşfetmek amacıyla yerli ve yabancı çok sayıda seyyahın uğradığı bir yer olmuştur. Diğer Anadolu şehirleri gibi Gebze de konumu itibarıyla Antik Çağlardan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde birçok yerli ve yabancı seyyahın uğradığı önemli şehirlerden biridir. Hem Türk öncesi hem de Türk döneminde İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan yol güzergâhının Anadolu topraklarındaki ilk durak ve konaklama yeridir. Gebze, bu konumundan dolayı İstanbul'dan Anadolu'ya giden seyyahların uğradığı, ordunun Doğu'ya yapacağı seferler sırasında konakladığı, hacıların hac yolculuğu sırasında geçtiği ve dinlendiği önemli menzil noktalarından birisidir. Yolu Gebze'den geçen seyyahlar eserlerinde, bölgenin tarihi, sosyo-ekonomik durumu, fiziki yapısı, tarihi eserleri ve kent hakkındaki izlenimlerine yer vermişlerdir. Seyahatnameler içerisinde ayrı bir yere sahip olan rûznâmeler, menzilnameler ile hac seyahatnamelerinde geçilen menzil yerleri, bunlar arasındaki mesafeler saat olarak verilmiş olup bölge hakkındaki bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetindedir.

Bu çalışmada Gebze'ye uğrayan Osmanlı seyyahları tarafından yazılmış seyahatnameler kronolojik bir sıra halinde verilerek bölge tarihine katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Seyyah, Gebze, Kocaeli, Menzil, Hac Yolu

Abstract

Anatolia, or as the Westerners call it, Asia Minor, has attracted the attention of many travelers following the traces of historical beauties and ancient civilizations living in these lands in every period of history.

It has been a place visited by many local and foreign travelers in order to get to know and explore this mysterious geography better. Like other Anatolian cities, Gebze is one of the important cities visited by many local and foreign travelers from the Ancient Ages to the collapse of the Ottoman Empire, due to its location. It is the first stop and accommodation place on the Anatolian lands of the road route connecting Istanbul to Anatolia both in the pre-Turkish and Turkish periods. Because of its location, Gebze is one of the important destinations where travelers from Istanbul to Anatolia stop, where the army stops during their voyages to the East, where pilgrims pass and rest during their pilgrimage. Travelers passing through Gebze have included in their works the history of the region, its socio-economic situation, its physical structure, historical artifacts and their impressions of the city. Rûznâmes, which have a separate place among the travelogues, and menzilanmes in the pilgrimage travelogues, the distances between them are given by hours, and the information about the region is a repetition of each other. In this study, it is aimed to contribute to the history of the region by giving the travel books written by the Ottoman travelers who visited Gebze in a chronological order.

Keywords: Travelogue, Traveler, Gebze, Kocaeli, destination, pilgrimage route

Giriş

Kocaeli ilinin önemli ilçelerinden birisi olan Gebze, zengin bir tarihi geçmişe sahip olup sanayi ve ekonomisiyle ön plana çıkan bir ilçemizdir. Gebze, doğusunda Diliskelesi, Hereke, Tavşancıl, Kandıra; güneyinde Eskihisar; batısında Darıca, kuzeyinde Şile yer alır (Yüce, 2007: 98). İstanbul'a 45km., Kocaeli'nin merkez ilçesi olan İzmit'e 47km.'lik bir mesafede bulunmaktadır. Antik dönemde Bthynia'nın sınırları içerisinde kalan bölgenin tarihi Phrygler (M.Ö. 800-625) döneme kadar geriye gitmektedir (Bosch, 1946: 38). Ardından Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlı hâkimiyetine giren şehir en parlak devrini XVI. yüzyılda yaşamıştır (Ross, 2007: 73; Foss, 2002: 7; Darkot, 1968: 1252). Gebze'nin Osmanlı hâkimiyetine girmesi Sultan Orhan Gazi tarafından olmuştur (Mimiroğlu, 1949: 309-321; Uzunçarşılı, 1988: 119-120). 1402 Ankara Savaşından sonra Bizans hâkimiyetine giren bölge, Çelebi Sultan Mehmed zamanında Gazi Timurtaş oğlu Umur Bey tarafından (1419) yeniden fethedilmiştir (Hoca Sadeddin Efendi, 1999: 108; Uzunçarşılı, 1988: 372). İkinci kez Osmanlı egemenliğine giren Gebze ve çevresini, Çelebi Sultan Mehmet Bursa'da kendi adına yaptırdığı külliyesine vakfetmiştir. Gebze, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesinden sonra başkenti Anadolu'ya bağlayan ana yol güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı tarihin her döneminde stratejik önemini korumuştur. Bu özelliğinden dolayı da Anadolu'dan İstanbul'a göç eden yolcuların, kervanların, orduların İstanbul'a varmadan önce uğradığı son yer; İstanbul'dan Anadolu'ya hareket eden sivil ve askeri yolcuların ilk konaklama yeri olmuştur (Ramsay, 1960: 216; Halaçoğlu, 2007: 165). 1873 yılında Anadolu demiryolu hattının yapımı, Gebze ve çevresinin gelişmesine önemli katkılarda

bulunmuş bir girişimdir (Selen, 1943: 359; Lloyd, 1998: 9). Osmanlı hâkimiyetinde uzun süre kalan bölge 20 Kasım 1918 tarihinde İngilizler, 27 Ekim 1920'de Yunanlıların işgaline uğramıştır. Gebze ve çevresi 17 Ekim 1922'de işgalden kurtarılmıştır (Yavuzylmaz, 2002: 36). Gebze, 1522 tarihli bir kanunnameye göre İzmit Sancağına, XVII. yüzyılda Üsküdar'a, XVIII. yüzyıl ortalarında Kocaeli sancağına bağlanmıştır. 1924 tarihinde ise Kocaeli iline bağlı bir ilçe olmuştur (Yavuzylmaz, 2002: 36).

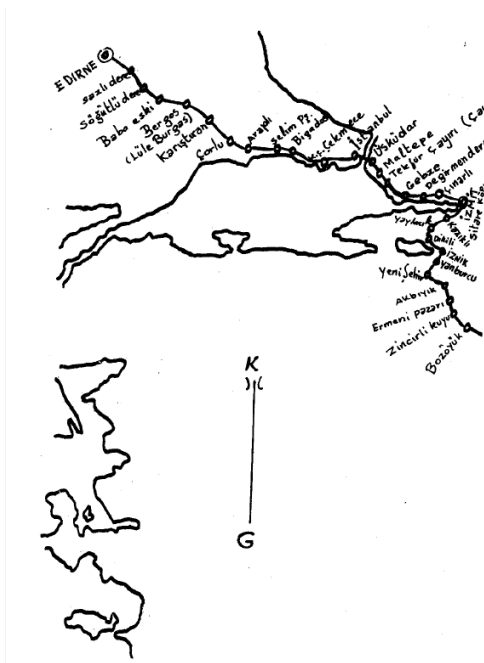
Gebze, hem Türk döneminde hem de Türk öncesi dönemde bulunduğu konum itibarıyla her zaman önemini koruyan önemli şehirlerden birisi olmuştur. Özellikle de İstanbul'un fethinden sonra başkenti Anadolu'ya bağlayan sağ, sol ve orta kol diye isimlendirilen üç önemli yol güzergâhı üzerinde bulunması kentin gelişimine de doğrudan etki etmiştir. Bu yollar ve güzergâhları şöyledir: Sağ kol güzergâhı: İstanbul, Gebze, Dil İskelesi, İzmit, İznik, Yenişehir, Bozöyük, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa Hanı, Ilgın, Konya, Karapınar, Adana, Misis, Payas, Belen, Antakya, Şam, Mekke ve Medine; Orta kol güzergâhı: İstanbul, Üsküdar, Gebze, İznik, Sapanca, Geyve, Hendek, Ayaş, Düzce, Bolu, Hacıhamza, Merzifon, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük, Bağdat, Basra; Sol kol güzergâhı: İstanbul'dan Merzifon'a kadar orta kol güzergâhı takip edilmekte olup Merzifon'dan sonra Ladik, Niksar, Karahisar-ı Şarki, Kelkit, Aşkale, Erzurum, Kars, Tebriz'e ulaşır (Halaçoğlu, 2007: 146; ;Yavuzylmaz-Karakök, 2016:366; Yavuzylmaz-Karakök, 2019: 312).

Başbakanlık Arşivinde bulunan ve Surre Emini tarafından hac yolculuğu esnasında, gidiş ve dönüşte yolculuk masraflarının kaleme alındığı 1253/1837 tarihli bir defterde Surre-i Hümayûn Alayının hac yolu güzergâhı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kartal'dan hareket eden Surre Alayı, Şam'a kadar at, katır veya merkeplerle giderler, orada (Şam'da) deveye binerler; İstanbul Mekke arasındaki yol, yayalar ve binek hayvanları için henüz bir güzergâh halindedir (Armağan, 1993: 53, 85). Bu defterde Üsküdar'daki Ayrılık Çeşmesi'nden hareket eden Surre Alayı, Mekke'ye gidişte Kartal-Gekbûze (Gebze)-İznikmîd (İznik)-Sabanca-Akhisar- Lefke (Osmaneli)-Vezirhan-Söğüd-Eskişehir-Seyyidgâzi-Hüsrev Paşa Hanı-Bayat-Bolavadin-İshaklu-Akşehir-Ilgun-Lâdik-Konya Şevmere- İsmail-Karapınar-Ereğli-Ulukışla-Nîkhan-Gülek Boğazı- Kuzulu Hanı-Kütüklü-Adana-Misis-kurt Kulağı-Payas Balan (Belen)-Antakya Hacı Paşa Mezra'ası-Şuğul (Şuğur)- Madik Kal'ası-Hama-Hums-İki Kapulu Han-Nebk (Benik)-Kudeyfe-Şâm-ı Şerîf-Muzayrib-Ma'an-Âsî Hurma-Pulka-i Mu'azzama-Vâlîde Kuyusu-Fahleteyn-Hediyye Eşmesi-Medîne-i Münevvere-Cudeyre-Bedr-i Huneyn-Râbiğ ve Mekk-i Mükerrreme yolunu takip ederek 54 menzil yerinde konaklamıştır (Atalar, 1993: 44-45).

Bu üç yol içerisinde en çok tercih edileni "*ulu yol*" ya da "*hac yolu*" olarak da bilinen sağ kol güzergahıdır (Müderrişoğlu, 1993: 377-378; Müderrişoğlu, 1999: 376-383; Müderrişoğlu, 2002: 921; Altunan, 2002: 913). Bu yönüyle Gebze, gerek İstanbul'a gerekse de Anadolu'ya gidecek olan birçok yerli ve yabancı seyyahların uğradığı bir yer olmuştur. Yolu Gebze'den geçen seyyahlar, kent hakkında bilgiler vermişler

özellikle de Çoban Mustafa Paşa külliyesi dikkatlerini çekmiştir. Bazı seyyahlar kısa anlatımlarla kent hakkında bilgiler verirken, bazıları ise kentin tasvirlerini yaparak ilk görsel durumunu aktarmaları açısından da son derece önem taşıyan vesikalar bırakmıştır. Sadece seyyahlar değil aynı zamanda Osmanlı ordusunun doğuya yapacağı seferlerde de uğradığı bir menzil-durak yeri olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır Seferleri, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak seferi, IV. Murad'ın Bağdat ve Revan Seferleri sırasında ordunun konakladığı bir yer olmuştur. Bu yönüyle günümüzde olduğu gibi tarihin her döneminde stratejik önemini korumuştur. Aşağıda yolu Gebze'den geçen Osmanlı seyyahlarının kent hakkındaki izlenimleri kronolojik bir sıra halinde verilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır seferini konu alan menzilnamede 21 Mart 1514 tarihinde Edirne'den başladığı sefer yolculuğu Tebriz'de son bulur. Gidiş yolunda *sağ kol*, dönüş yolculuğunda ise *orta kol* yol güzergâhı kullanılmıştır. 25 Nisan 1514 tarihinde Tekfur Çayırından sonra Gebze'ye gelinmiştir. Seferin dönüş tarihi ise 26 Haziran 1515'dir. Mısır Seferi'nde ise 4 Haziran 1516 tarihinde sefere çıkmış, 8 Haziran 1516'da Tekfur Çayırına, 9 Haziran 1516'da ise Gebze'de konaklanmıştır. 25 Temmuz 1518'de ise İstanbul'a ulaşılmıştır (Haydar Çelebi, 1973:61, 119). Yavuz Sultan Selim'in hem Çaldıran hem de Mısır seferini konu olan menzilnamede Gebze hakkında ayrıntılı bilgi vermez.

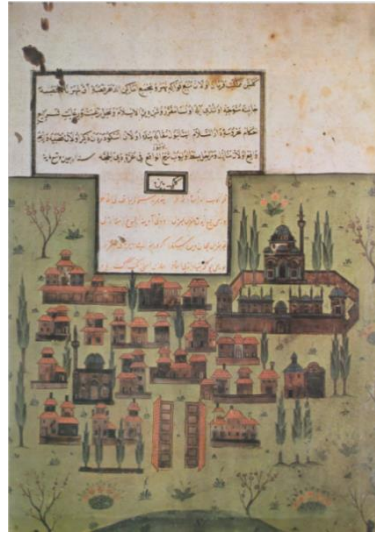

Çizim 1. Çaldıran ve Mısır Seferi Güzergâhı (Haydar Çelebi)

Arap Seyyah Mısırlı Bedrü'd-din İbn Raziyyi'd-din el-Gazzi, 1529 yılında Şam'dan başladığı ve İstanbul'da son bulan yolculuğunda geçtiği yerlerdeki şehirler ve mekânlar hakkında izlenimlerini aktarmaktadır. Bu seyahati sırasında Şam, Ba'lbek, Hama, Haleb, Misis, Adana, Akköprü, Ereğli, Konya,

Afyonkarahisar, İnönü, Yenişehir, İznik, İzmit, Gebze, Üsküdar ve İstanbul güzergâhını takip eder (Kamil, 1937: 5-15). Gazzi'nin bu seyahati sırasında uğradığı yerler içerisinde Gebze de yer alır. Seyyah Gebze hakkındaki izlenimlerini şöyle aktarır: “...İzmit'ten göçtükten sonra rüzgârlar esmeğe, biz de rahat nefes almağa başlamıştık. Çok geçmemiști ki, gökler güürldemeye, şimşekler çakmağa ve sağanak halinde yağmur yağmağa başladı. Vadiler bir nehir haline dönmüştü. Bir müddet sonra havalar açıldı. Yerler suları çekmeğe ve her şey eski halini almağa başladı. Gün batmak üzere iken akarsuları, pınarları ve bol çimenleri olan, içinde yıkılmış eski binaların enkazı bulunan -ki bu enkaz evvelce büyük bir şehrin mevcut olduğuna büyük bir delildir- geniş arazideki büyük hana indik. Yüklerimizi ve eşyalarımızı kontrol ettikten sonra geceyi orada geçirdik. Şevvalin 29. Cumartesi günü sabahleyin erkenden yola çıktık. Nihayet zevalle beraber Gebze'ye vardık. Gebze mamur, bolluk içinde güzel bir şehirdir. Burada nüfus kesafeti fazladır. İçinde geniş çarşuları, cuma namazını kılmağa mahsus bir camii vardır. Merhum Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bu cami son derece mükemmeldir. Buraya yakın insana ferahlık verecek zümrüdü andırır, suları bol, çayırılık manzaralar pek hoştur. Günün artanını ve pazar gecesini burada geçirerek fecirle beraber göçtük” (Kamil, 1937: 47).

Kanuni Sultan Süleyman İrakeyn seferine (1534-1536) katılan *Matrakçı Nasuh*, bu sefer sırasında içerisinde Gebze'nin de bulunduğu 128 yerin minyatürünü yapmıştır (Arık, 1988: 4-5). Nasuh'un yaptığı Gebze minyatüründe şehrin etrafının açık olduğu ve kalesinin olmadığı görülmektedir. Minyatürde şehrin etrafında ağaç ve çiçekler ile üst sağda merkezde caminin yer aldığı Çoban Mustafa Paşa külliyesi tasvir edilmiştir. Külliyenin etrafı bir duvarla çevrilerek diğer yapılardan ayrılarak vurgulanmıştır. Altta görülen hamam, külliyenin hamamı olmalıdır. Yine minyatürde görülen tek şerefeli minaresi olan yapı ise Orhan Gazi'nin yaptırdığı Orhan Camii olmalıdır. Şehrin tasvirinde anıtsal yapıların yanı sıra kiremit kaplı iki-üç katlı evler ile altta ortada bir dizi dükkânlar göze çarpar (Yurdaydın, 1976: 223, Resim, 12b).

Resim 1. Matrakçı Nasuh'un Gebze Minyatürü (H. Yurdaydın)

Gebze'ye uğraya bir diğer seyyah Kudbüddin Mekki'dir. 1557 yılında Medine'den başladığı yolculuğunda Tebuk, Şam, Humus, Haleb, Adana, Ulukışla, Ereğli, Karapınar, Iğın, Akşehir, Çay, Afyonkarahisar, Kütahya, Bozöyük, İznik, Gebze, Üsküdar üzerinden İstanbul'a varır. Dönüş yolculuğunda ise deniz yolunu kullanarak Mekke'ye ulaşır. Elçi olarak gönderildiği İstanbul yolcuğu sırasında uğradığı Gebze hakkındaki izlenimleri şöyledir: “... Cemaziyelahirin 1. pazartesi günü Gebze'ye vardık. Yüklere burada Mustafa Paşa imaretinde yetiştik. Bize gelince; defter ve müsveddeler kaybolduğu için geçtiğimiz ve uğradığımız yerleri yazmak imkânını bulamadık. Salı gecesini de Gebze'de geçirdik. Burada Mustafa Paşa'nın yaptırdığı çok güzel bir cami gördüm. Bu Mustafa Paşa, Mısır valisi olmuş ve o zaman Mısırdan bir takım mermer sütunları buraya naklettirmişti. Cami mermer direklidir. İmarette yemek verilmektedir. Bu şehrin büyük bir de medresesi vardır. Burası İstanbul'a bir konak mesafededir. Buradan ayın 9. salı günü göçtük” (Kamil, 1937: 47-48).

Mehmed İbn Ömerü'l Aşık'ın, XVI. yüzyıl sonlarında tamamladığı (1596-97) “Menâzirü'l Avâlim” isimli eserinde Gebze hakkında: “Gegivize: Feth-i kâf-ı 'Acemiyye ve kesr-i kâf-ı Acemiyye ve sükûn-ı yâ-i müsennât-ı tahtiyye ve kesr-i vâv ve sükun-ı yâ-i müsennât-ı sâniye ve feth-i zâ-i mu'ceme ve âhiri hâ iledür. On yedinci iklim-i 'örfi olan bilâd-ı Rûm'dandır. Râkımü'l-hurûf ânifen mezkûr olan târîhde Gegivize yi iki def'a görmek vâkı' oldu. Kostantîniyye'nün cânib-i şarkî-i cenûbîsindedür. Beynehümâ bir merhaledür ve Gegivize sâhil-i Bahr-i Rûm'dan iki fersaha karîb mesâfededür ve arz-ı sehlededür ve belde-i sagîre-i bilâsûrdur. Vüzerâ-i selâtîn-i 'Osmâniye'den Mustafa Paşa nâm bir sâhibü'l-hayr ve'l in'âm Gegivize'de bir câmi '-i şerîf ve ebnâ-i sebîl ve sâyir fukarâ-i nâs için bir matbah-ı ta'âm ve dârü'zıyâfe ve talebe-i 'ulûm için hucurât-ı müte'addideyi müştemil bir mederese-i 'âliye binâ itmişdür ve Gegivize'nün sûk-ı muhtasar ve hammâmı vardır” şeklinde verdiği bilgilerden Gebze'nin İstanbul'un güneydoğusunda, kalesinin bulunmadığı, sursuz bir şehir olduğunu, Vezir Mustafa Paşa'nın bir cami, yolculara ve fakirlere yemek pişirilen bir imaret, medrese ve hamam yaptırdığından bahseder (Âşık Mehmed, 2007: 1032).

Osmanlı Padişahı IV. Mehmed döneminin âlimlerinden biri olan Edirneli Abdurrahman Hibrî Efendi'nin (1604-1659) “Menasik-i Mesalik” isimli eseri 1041/1632 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu (Edirne-İstanbul-Şam-Mekke) konu alır (Abdurrahman Hibrî, 1975: 111-128; Atalar, 1993: 43-90; Çaycı, 2006: 121). Bu yolculuk sırasında gidişte ve dönüşte uğradığı şehirler ve konakladığı yerler, kutsal topraklara dair gözlemleri, yaşadığı olaylar, karşılaştığı zorluklar, haccın menasikini ve menzil yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarır. Yazarın Gebze ile ilgili izlenimleri şöyledir: “Edirne'den İstanbul'a gelince menâzilin cümlesinin tarîki sahrâlar ve girive yollardır. Mâh-ı mezbûrun yirmi beşinde Üsküdar'a geçüp şa'bân-ı şerîfin on üçüncü gün Cum'a gün Üsküdar'dan göçülüp Pendik nâm karye -ki Üsküdar ile mâbeyni tahminen beş saatlik yoldur- nüzûl olundu. Bu karyenin bir hanı var. Sükkânı keferedir. Tarîki sahrâlar ve girivelerdir. Ertesi Gebze nâm kasaba-ki Pendik ile mâbeyni altı saatlik yoldur- nüzûl olundu. Ve bundan Sultân Süleyman Hân'ın evâil-i saltanatlarında vezîr olup sene hamse ve selâsine ve tis'a-mi'e

(H.935/M.1529) Şa'bânında vefât eden Mustafa Paşa'nın bir a'lâ Câmî-i Şerîfi ve pişgânında tabakhânesi ve imâreti ve medresesi ve hanı ve hamamı vardır. Ve bir Câmî-i Şerîfi ile beş altı hanı vardır. Tariki sahralar ve girivlerdir. Ertesi tahminen üç saat yürüdükten sonra kayıklar ile dilden geçilüp duhâ zamanı karye-i Hersek'e (Hereke) nuzûl olundu" (Abdurrahman Hibrî, 1975: 115).

Osmanlı Sultanı IV. Murad, 28 Mart 1635 tarihinde Revan ve Tebriz'in fethetmek amacıyla Üsküdar'dan hareket ederek 16 Temmuz'da Kars'a, 26 Temmuz 1635 tarihinde de Revan'a ulaşmıştır. 11 Eylül 1635 tarihinde ise Tebriz'e girmiştir. Gidiş yolculuğunda Eskişehir, Konya, Kayseri, Sivas, Tercan, Erzurum ve Kars üzerinden Revan'a ulaşan Osmanlı ordusu, dönüşte başka bir güzergâhı takiben, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya ve Tosya, Bol u üzerinden İzmit'e, oradan da İstanbul'a döner (Zeyrek, 1999: 5-6). Rûznâmede, sefer öncesi yapılan hazırlıklar, konaklanan yerler ve aralarındaki mesafeler, karşılaşılan sıkıntı ve zorluklar, sefer sırasında yapılan işler, yolculuk süreleri, padişahın karşılanma törenleri, oynanan oyunlar (av ve cirit) gibi birçok konuda bilgiler vermektedir (Zeyrek, 1999: 7-8). 28 Mart 1635 tarihinde hareket eden ordu, Üsküdar ve Pendik'ten geçerek Şevval ayının 11'i Cuma günü Gebze'ye ulaşır. Rûznâme'de Gebze hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: "Sevval 11 Cuma: Bugün Gegübüze (Gebze) nam mahalle nüzûl olundu. Ve yolda gelürken, sa'adetlü Padişahımız kendi mübarek eli ile on adet keklik öldürdüler. Ve yevm-i mezbûrda, otak-ı hümayûn önünde, iki kafirin başları kesildi. Ve bu menzile, beş buçuk saatte gelindi" (Zeyrek, 1999: 12).

17. yüzyılda Gebze'ye uğrayan diğer bir seyyah Kâtip Çelebi'dir (d. 1609-ö. 1657). Kâtip Çelebi'nin 1058/1648 yılında Sultan IV. Mehmed için kaleme aldığı "Cihannümâ" adlı eserinde, Gebze ile ilgili kısa ama bir o kadar önemli bilgileri ortaya koymaktadır. Çelebi, eserinde "İzmit ile İstanbul arasında bir kasabadır. Bu kasaba İzmit Körfezi'ne yukarıdan bakan yüksek bir yerde ve düz bir sırtta kurulmuştur. Denize uzaklığı 2 fersaktır. Sultan Süleyman Han'ın vezirlerinden Mustafa Paşa burada büyük bir cami ile medrese, birçok han, bir hamam ve bir imaret yaptırmıştır" şeklindeki ifadesiyle bölgede mevcut yapıların sadece isimlerinden bahseder (Kâtip Çelebi, 2013:962-963). Kâtip Çelebi eserinde Anadolu yolları, menzilleri ve mesafelerini de verir. Çelebi, Pendik ile Gebze arasının 5 saatlik bir mesafede olduğunu ve suyunun az olduğundan bahseder. Üsküdar'dan Gebze'ye ulaşan yol burada iki ayrılarak biri İzmit'e diğeri ise Dil İskelesinden karşıya geçildiğini yazar. İzmit'e giden yol Gebze'den sonra ulaşılan Hereke ile arasındaki mesafe 4,5 saat olduğunu bundan sonra gelen menzil yerlerinin saat olarak mesafelerini verir (Kâtip Çelebi, 2013: 974-975).

[17. yüzyılın](#) önde gelen en önemli Türk gezginlerinden olan Evliya Çelebi elli yılı aşkın süreyle [Osmanlı](#) topraklarını gezmiş ve gördüklerini "Seyahatname" adlı eserinde toplamıştır. Evliya Çelebi (Evliya Çelebi 1970: 167-169; Evliya Çelebi 1966: 514-517) iki kez gördüğü Gebze'yi H.1058/M.1648 tarihli izlenimlerinde ayrıntılı olarak tasvir eder. Recep ayının birinci gününde Defterzade Mehmed Paşa ile

birlikte Erzurum'a karadan gitmek için Üsküdar'dan hareket ederler ve giderken gördükleri konak yerlerini, kasabaları ve bölgelerde bulunana büyük sanat eserlerini ayrıntılı olarak seyahatnamesinde tanıtmaya çalışır. Çalışma alanımız olan Gebze bölgesi hakkında en geniş bilgileri verenlerin başında gelmektedir. Özellikle de Gebze'nin coğrafi ve sosyal yapısı hakkında bilgiler verdikten sonra en önemli yapı olan Çoban Mustafa Paşa külliyesi hakkında etraflıca bilgiler vererek yapının mimarı, ustası, banisi, mimari ve süsleme özellikleri, kervansarayı, imareti bölümlerini işleyişini kısacası 17. yüzyıl ortalarındaki durumunu biraz mübalağalı da olsa bizlere aktarmaya çalışmıştır. Çelebi ilk olarak Üsküdar'dan hareket ettikten sonra Pendik'e gelir ve buradan da altı saatlik bir zaman zarfında Gebze kasabasına ulaşır. Gebze Kasabasının özelliklerini şu cümlelerle aktarır: *"Eski zamanda büyük şehir imiş. 233/847/8 tarihinde Bağdad'dan Harun Reşid, Cafer Seyyid Battal Gazi ile İstanbul'u kuşatmış, ancak barış yaparak İstanbul içinde Silivrikapı yakınında Kızlar Manastırı dedikleri yer ki hala ona Koca Mustafa Paşa Camii derler, eski mabettir, orada Harun Reşid bir kale yaparak içine 3.000 kul koyup her sene küffardan birer Mısır hazinesi altın almak şartıyla barış anlaşması yapmıştır. Yine Harun Bağdad'a doğru yola çıkıp Seyyid Battal Gazi Üsküdar'da muhafazacı kaldığı sene bu Gebze küffarları Battal Gazi askerlerinden birkaç adamı şehit ettikleri için Cafer Battal bu Gebze'yi yağmalayıp hanelerini harap, küffarlarını esir edip emirlik merkezi olan Malatya şehrine döner. Hala o harabelerden bu Gebze'de nice bin yapıların eserleri açık seçik bellidir. Daha sonra zamanın geçmesiyle yine Konstantin kral büyük bir kale yapıp şehri imar eder. Daha sonra tarihinde Çelebi Sultan Mehmed feth edip "Küffar gelip yerleşmesin" diye kalesini harap eder. Onun da yapılarının kalıntıları bellidir. Gekbize (Gebze), "gel bize" den galattır. Ama üçüncü yapımı Ebu'l feth Meğâzî, yani Sultan Mehmed Han Gazi, İstanbul'u feth ettikten sonra imar olmuştu. Kocaeli sancağı toprağında 150 akçe kazadır ve Süleyman Han zamanında köprü sahibi Koca Mustafa Paşa¹⁶ büyük bir cami yaptığında onun evkafıdır. Mütevelli tarafında idare edilir.*

Bir yüksek dağın tepesinden olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Toplam bin kadar bakımlı, bağlı ve bahçeli eski tarz evleri vardır. Üç camii var, ama bunların içinde en bakımlısı ve selatin camii gibi olanı kurşun örtülü mavi kubbeli büyük camidir ki İstanbul'da vezir camileri içinde böyle bir cami yoktur. Bu camii Edirne yakınında "Geçme namert köprüsünden koparsın su seni" mısraı söyleyen köprüünün sahibi Mustafa Paşa'nın hayır eserlerindedir¹⁷. Merhum Mustafa Paşa, Mısır Valisi iken bu caminin mermer taşlarını Mısır'da usta mermercilere levha levha yaptırmıştır. Bu arada bir somaki şamdan yaptırmıştır ki cihan heykeltıraşları o şamdana bir keser vurmaya kadir değillerdir. Ve nice bin

¹⁶"Gebze'de imaret ve cami yapan Vezir Mustafa Paşa'dır ki Bosnalıdır.....Gebze'deki camii bu zat yapmıştır. Çeşit çeşit değerli mermerleri Mısır'dan ustalarıyla getirip cami yaptı. Mısır' dan azledildikten sonra Şam verildi". Bkz. Çelebi, 2006: 124, 303.

¹⁷ Aynı bilgilere Alman Hans Dernschwam'ın (1494-1568) eserinde de rastlanılmaktadır. Seyyah bu köprü hakkında şu bilgilere yer verir: *"Edirne yakınındaki Meriç üzerindeki köprüyü de yaptırmış olan ve Polak Mustafa denilen bir Paşa, Gebze' de güzel bir mescit ve kervansarayında kurucusudur"*. Bkz. Dernschwam, 1987: 209

türlü Mısır hediyeleri yaptırıp gemilerle Gebze'nin Darıca iskelesine Mısır'dan gelmiştir. Camiin iç yüzünde duvarlarına üç adam boyu renk renk mermerler kaplıdır ki İstanbul içinde böyle aydınlık bir cami yoktur. Minberi, mihrabı ve müezzinlerin mahfi li insanı büyüler san' atlı bir yapıdır ki anlatmak ve tarif etmek hiç bir şekilde mümkün değildir. Ta ki gözle görmeyince belli değildir. Süleymaniye Camii'ni yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi (kalfası) Mimar Hüsam yapmıştır¹⁸. Var mimar! kuvvetini sarfedip öyle şirin işler, öyle incelikler ve ustalıklar göstermiştir ki sanki elinin ustalığını göstermiştir.

Bu camiin dört tarafındaki pencereler üzere kuşgözleri gibi küçük küçük işlemeli camlar var ki ateş saçan güneşin ışığı vurdukça nurlu cami apaydınlık olur. Onun için kubbesinin ortasında "Allah göklerin ve yerin nurudur" yazılmıştır. Kubbesinin iç yüzü etrafında kandil tabakalarıyla bezenmiş ve nice bin asılı avizeler ile süslenmiş camidir. Mısır işi halıçalar var ki sanki Isfahan işidir. Ve bir vaiz ve nasihatçı kürsüsü var ki Hind sad (yüz)-efkarisi onun yanında se (üç)-efkaridir. Zamane doğramacılarının ona denk büyük bir kürsü yapmaya güçleri yetmez.

Bu camiin üç tarafında olan pencerelerinin dışında Cennetin İrem bahçelerine benzer bir gülistanı var ki orada olan sünbül reyhan, menekşe ve erguvanın kokusu cami içindeki cemaatin dimağını kokulandırıp bütün hoş sesli bülbüllerin feryadı insana hayat verir. Ancak kibleye açık bir sanatlı kapısı var ki sanki bir bâb-ı muallâdır (yüce kapı). Kapının üzerinde Karahisari Hasan Çelebi'si hattıyla yaldızlı ve süslü camiye tarih: "Hayran hasenen Sene 930" lafzı tarih düşmüştür.

Ve camiin içinde 70 adet güzel hatlı Kur'an-ı Kerimler var ki her biri birer Mısır hazinesi değer. Ama bunların içinde en değerlisi, mihrabın sol tarafında Yakut-ı Musta'sımî hattıyla olan Kur'an-ı Kerim bir diyarda yoktur. Meğer Sultan Ahmed Camiinde ola. Ve kible kapısının iki yanında taşra sofalarında 6 adet çeşit çeşit sütunlar üzere altı adet kubbe ve bir kapı kubbesiyle yedi adet kubbeler ile süslenmiştir.

Ve avlusu selatin camii gibi geniş bir avludur ki.....süslüdür. Ve bir şerefeli bir tabaka minaresi vardır. O da gayet düzgün yüksek bir minaredir. Bu camiin çevresinde gelen giden yolculara konaklamaları için bir mihman saray (konukevi) var ki 3.000 insan ve 1 2.000 at alır kervansaraydır. Ve başka develiği vardır. Ve bütün misafirlere ve çevrede bulunanlar için bir aşevi vardır ki bütün yıl boyu genç yaşlı, kadın erkek herkese nimeti bol bol dağıtıldığından başka her gece akşamdan sonra konukevinde kalanlara bakır sinilerle her ocağın başına birer sini çorba ve adam başına birer ekmek, her ocağa birer zeytinyağı kandili, her at, katır, deve ve eşek başına birer torba yem vakıf tarafından, konuk ağırlayıcı görevliler getirip hizmet ederler. Böyle sağlam bir hayrattır. Suyu, havası ve yapısı tatlı, aydınlık ve güzel bir hamamı vardır. Bu anlatılan

¹⁸ Külliye'nin mimarı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda çeşitli araştırmacılar tarafından Acem Ali, Mimar Sinan, Mısırlı Mimar Şabahettin Ahmed, Memlük sarayının baş mimarı Ahmet bin el Bedri Hasan bin el-Tuluni farklı görüşler ileri sürmüştür. Bkz. Yavuzylmaz, 2012: 49-54.

yapıların tamamı baştan başa kurşun ile örtülü büyük hayratlardır. Bunlardan başka küçük ve büyük kırk bir ham ve yüz seksen dükkânı vardır. Bütün bu güzel eserler Mimar Sinan işidir.

Çarşı içindecamii sadece eski yapıdır. Bütün evleri kırmızı kiremit örtülüdür. Suları tamamen kuyulardandır. Dağ başında olduğundan havası hafif ve tatlıdır. Ama suyu güzel değildir” (Çelebi, 2006: 196-199).

Çelebi, eserinde 1082 yılı Muharrem ayında İstanbul’dan haccetmek için Mekke-i Mükerrerme’ye gitmek üzere Üsküdar’dan yola çıkar ve geçtiği menziller, köyler, kasabalar ve şehirlerden bahseder (Çevik, 1985: 32). “Kekbeziye (Gebze) kasabası menzili; Fatih tarafından geçit olsun diye imar olunmuştur. Mısır valisi Ebu’l hayr İbrahim Paşa, askerleriyle buradan geçerken, susuzluktan perişan olup kendi cebinden iki yüz kese sarf ederek dört köşe bir çeşme yaptırmıştır. Tarihi budur. Halil Çelebi güftesi: Hayliyâ teşneler eyler nidâ tarih için/Aynı İbrahim’den kıl nuş mâi zezemi (sene 1077). İbrahim Paşa şehrin kuzeyinde bir su kuyusu kazıp oradan dolaplarla suyu şehre götürmüştür.”

Evliya Çelebi Gebze’den sonra seyahatine devam eder Darıca kasabası ile ilgili olarak ta şu bilgileri bizlere sunmaktadır: “İstanbul’a olan uzaklığı 80 mildir. Deniz kenarında yalçın kaya üzerinde dört köşe seddad tarzında taştan inşa edilmiş, sarp bir kaledir. Fakat içinde yirmi kadar kiremit örtülü ev vardır. Bir camii var. Çarşısı, pazarı ve hamamı yoktur. Asem diyarında Dârâ’yı mağlup ederek Dârâ evlatlarını burada bir mağara içinde, papazların eline teslim etti. Sonra, bu kaleyi yaptırarak adını “Dârâ” koydu ki Dârâoğulları” demektir. 827 tarihinde Çelebi Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Hâkimi kireçcibaşısıdır. Evkafi subaşılıktır. Gebze kazasının nahiyesidir. Aşağı varoşunda üç yüz kadar kiremitli ev vardır. Bu varoşun bir camii, bir hanı, bir hamamı ve küçük bir çarşısı vardır. Çok güzel bir liman olduğundan, Gebze şehrinin iskelesidir. Gebze buranın kuzeyinde dağlar üzerinde bir saatlik uzaklıkta, Bağdat ve Erzurum yolu üzerindedir. Bu kalede demir attık. Hava uygun olmadığından, gemiciler kürek çekmeye başladılar. Böylece yirmi mil mesafedeki “Dil” iskelesine geldik ki, burada Konya, Haleb, Şam ve Mısır’a giden hacılar, tüccarlar, ziyaretçiler at kayıklarına binip bir mil kadar karşı tarafta bulunan “Hersek Dili”ne geçerler. Çünkü bir boğazdır. Doğu tarafı seksen mil uzunluğunda büyük bir körfezdir ki nihayetinde İzmit şehri vardır. Bu Gebze dil iskelesinde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozhane, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki, üzerindeki tarihten Sultan Murad’ın Bostancıbaşısı Mustafa Ağanın 1048 yılında yaptırdığı anlaşılıyor” (Evliya Çelebi, 1966: 435-436).

Kayseri Resmî’nin Milli Kütüphane’de bulunan ve 1710 yılında yaptığı seyahati konu alan eserinde birçok Anadolu şehri hakkında bilgiler vermektedir (Eliacı, 2015: 265-271; Resmî-i Kayserî Seyahatnamesi, Milli Kütüphane, 4277/2). Kayseri’den başlayarak Kırşehir, Engüri, Ayaş, Beypazarı, Torbalı, Taraklı, Geyve, Sabancı, İzmit, Gebze, Kartal, Üsküdar, İstanbul; 1725’te ise Adana, Sis, Misis,

Tarsus, Karaman, Karaağaç, Yalvaç, Seydişehir, Beyşehir, Konya, Aksaray, Niğde, Bor şehirleri hakkında bilgiler verir. İzmit'ten sonra geldiği Gebze hakkında *"Kasaba-i Gekbuze; Bir büyük kasabadır bir dağın üstünde İzmid ile bunun mâbeyninde bir konak dahi vardır, deryâ kenârında Hereke derler karşı karşıya iki handır; arpa, saman bulunur, murâd iden anda yaturlar. Ve bu kasabada her şey bulunur, çârşûsı pazarı hâline göre suları eyü hanları çok güzel câmiler ve 'imâretler vardır. Evlerinin binâsı biraz alçaktır"* (Eliaçık, 2015: 269) şeklinde vermiş olduğu bilgilerden büyük bir kasaba olarak nitelendirdiği Gebze'de cami ve imaretlerin bulunduğu, evlerin alçak olduğu, çarşısı ve pazarı ile konaklamak için hanların bulunduğu bahseder.

Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi 1711-1735 yılları arasında 24 yıl tuttuğu günlükler içerisinde 5 Recep 1130/4 Haziran 1718 tarihinde Diyarbakır'a kadı olarak görevlendirilmiştir. Mustafa Efendi 44 gün sürecek Diyarbakır yolculuğu sırasında Doğançılar'dan yola çıkar. Ardından Gebze, İzmit, Bolu, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Ergani'den geçerek Diyarbakır'a ulaşır. Geçtiği şehir ve kasabaların o zamanki durumları hakkında bilgiler aktarır. Dönüş yolunda Antakya, İskenderun, Adana, Ereğli, Konya, Eskişehir, İznik, Gebze güzergâhını takip eder (Karahasanoğlu, 2013: 65-67). Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi bu yolculuğu sırasında Gebze'den geçer ancak kent hakkında bilgi vermez.

S. Ünver'in 25 Haziran 1969 yılında Viyana National Bibliotek Handschriften dairesi Türkçe ve Şark yazma kitaplar arasında bulduğu 1780-1781 tarihli *"Menâzilü'l-Hacc"* (Menâzilü'l-Hâcc, Süleymaniye Kutuphanesi, Mihrişâh Sultan 150 m, s. 64b-1 I 2a) isimli eserde İstanbul'dan Mekke'ye kadarki hac yolu menzilleri, bunlar arasındaki uzaklıklar ile geçilen yerler ve şehirler hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Üsküdar'dan başlayan bu yolcukta sırasıyla Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke, Vezirhanı, Sükut, Eskişehir, Seyyid Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Iğın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çifte Han, Ramazanoğlu Yaylası, Adana, Misis, Kurt Kulağı, Payas, Pelenk, Antakya'da konaklanmıştır. Osmanlı döneminde en çok tercih edilen yol güzergâhlarından bir olan sağ kol tercih edilmiştir. Üsküdar'dan Kartal'a 4 saatte, Kartal'dan da Gebze'ye 5 saatte ulaşılarak burada konaklanır. Eserde Gebze hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: *"Gekboza 5 saat. Gebze gayet meşhur olup aslı Kepekbazı imiş. İki camii Var. Birini Çoban Mustafa Paşa bina etmiştir. Tekke, medrese, imaret, misafirhane ve yakut yazısıyla bir Kuran-ı Kerim vardır. Ziyaret olunur. Ve bir camii Feth-i Vilayet merhum Sultan Orhan Gazi bina etmiştir. Lakin suyu çok alçaktır, deve ile çekilir. Şişman İbrahim Paşa kırk yardan kuyular kazdırıp bir yere cem etmiştir. Cümle çeşme ve hamamlara gider. Ziyaret olunacak Hoca Fazlullah Paşa ve tariki halviyette Şeyh İlyas Efendi onda medfundur"* (Ünver: 3-4).

Yazarı bilinmeyen hac risalelerinden bir diğeri 5 Cemaziye'l-evvel 1194/9 Mayıs 1780 tarihli *"Menâzilü'l-Hâcc ve Mesâfetü'l-Fecc li'l-âc ve's-sâc"* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, No.241/2, s. 51b-59b.) isimli eserdir. Bu eser hac ile ilgili bilgilerin yanı sıra İstanbul-Şam-Hicaz Hac Yolu üzerindeki

menzil yerleri hakkında bilgiler aktarır. Kartal'dan sonra 5 saatlik bir yolculuktan sonra geldiği ve bir kasaba görünümünde olan Gebze hakkında *"Gekbûze kasabadır. Geyikbâzi imiş. İki cami'i vardır. Birini Fatih Gazi Orhan bina eylemiş. Galiba aslı kenîsâ imiş ve birin Çoban Mustafa Paşa bina itmişdir. Tekye ve medrese ve müsafirhane ve imareti vardır. Yakut hattıyla mushaf-ı şerif vardır. Hacı Fazlullah Paşa ve Şeyh İlyas Efendi anda medfûndur. Şişman İbrahim Paşa kırk aded kuyu kazmışdır ve suları gayet alçak kuyulara münhasır dolab¹⁹"* şeklinde verdiği bilgilerden Kartal'a 5 saatlik bir mesafede bulunduğunu, kasabada biri Orhan Gazi, diğeri Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış iki camisi bulunduğunu söyler. Ayrıca Mustafa Paşa Camii'nde Yakut hattıyla yazılmış bir Mushaf-ı Şerif ile caminin etrafında tekke, medrese, misafirhane ve imareti olduğunu yazar. Şişman lakabıyla da bilinen İbrahim Paşa'nın kazdırdığı kuyularla çeşme ve hamamlara getirmiştir. Gebze'de Hoca Fazlullah ve Şeyh İlyas'ın medfun olduğunu söyler (Armağan, 1990: 48; Armağan, 2000: 100).

Hac seyahatnameleri içerisinde en tanınmış eserlerden birisi Mehmed Edib bin Muhammed Derviş'e aittir. Mehmed Edîb, 1193/1779 tarihinde yaptığı hac seyahatini konu alan *"Nehcetü'l Menâzil, (Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, Nehcetü'l-Menâzil, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, Matbaa-i Amire 1257, s. 1-256)"* isimli eseri 1232/1816-17 yılında basılmıştır (Çoşkun, 2002: 29). Hac seyahatnamesi niteliğinde olan bu eser 256 sayfadan oluşmaktadır. Eserde hac yolculuğu sırasında uğranılan konaklar ile haccın kuralları hakkında bilgiler vererek aynı zamanda hacılara bir rehber olması amacıyla kaleme alınmıştır (Çoşkun, 2002: 30). Mehmed Edîb'in Üsküdar'dan Mekke'ye kadar gidiş ve dönüş yolculuğu 265 gün sürmüştür. Bu yolculuğa 25 Receb 1193/16 Kasım 1779 tarihinde hac kervanı ile hareket ederek 15-18 Şevval'inde Şam'dan Mekke'ye doğru hareket etmiştir. Rebiülahir'in 20'sinde İstanbul'a dönmüştür (Çoşkun, 2002: 30). Mehmed Edîb, Üsküdar'dan başladığı hac seyahati sırasında önce Kartal'a buradan da üç saatlik bir yolculuktan sonra Gebze'ye gelir. Yazar, Gebze'yi şu cümlelerle anlatır: *"Gekbûze Aslı Gelikyazi diyü ta'bîr olunur imiş Kartal'dan üç sâ'atdir iznikmid Körfezi'ne müşerref mahall-i murtefi'de sırtda vâki'dir leb-i deryâya iki fersah ba'iddir Sultân Orhân Gâzi feth etmişdir vuzerâ-yı Sultân Suleymân'dan Çoban Mustafa Pâşâsârı bir kârgîr câmi' ve medrese ve 'imâret vardır câmi'-i mezkûr icinde âvize olmuş kandîl şeklinde yeşim askılar ve hatt-ı Yakut ile bir Mushaf-ı Serîf vardır cevâmi' ve esvâk ve dekâkin ve hamam ve hânât ve mahallati hâvî suyu alçak ve kalîl bir kasabadır suları dolab ile çekilür Şişman İbrahim Pâşâ kuyular hafr itdirüp suyu cem' itmişdir. Kasabanın çeşmelerine ve hamamına andan tevzî' olunur Hoca Fazullah Pâşâ ve Şeyh İlyâs Halvetî*

¹⁹ Benzer bilgiler *"Ve Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şâm'a ve Medîne ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a Şerefehümüllâhi Teâlâ"* isimli eserde tekrar edilmiştir. Bu eserde İbrahim Paşa'nın Gebze'de bir çeşme yaptırdığını, kuyular kazdırıp dolaplarla suyu şehre getirdiğini yazar. Ayrıca Hoca Fazlullah Paşa ve Halveti tarikatından Şeyh İlyas Efendi'nin kabirleri burada bulunduğundan bahseder. Bkz. (Çoşkun, 2000: 83; Ve Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şâm'a ve Medîne ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a Şerefehümüllâhi Teâlâ, Süleymaniye Kütp., Hüsrev Paşa 639/2).

medfunlardır livâsı Koca-ili'dir Gekbûze'den Dil ta'bir olunur ma'bere vannca iki tarik vardır biri nisf sâ'at karib lakîn tarik sa'b taşlıktır Gekbûze'den inilüp Dil ma'berinden karşıya geçilüp Hersek nâm karyeye nisf sâ'atde varılır. Dil'in karşuluğu beş mildir Dil'e giderken Çörekçioğluçesmesi ve Yumrukaya ve Tuzlubınâr nam mahaller vardır Dil'den karşıya kayak ve ma'vnalar ile ' ubûr olunur 'acele itmeyüp müzâyaka cekilmeye sâhil bir harab/26 handan 'ibaret Gekbûze'den üç buçuk sâ'atdir iznikmid Körfezi'ne müşerrefdir Hersekzade Ahmed Pâşâ'nın câmi' ve hamam ve büyût ve dekâkini müstemil bir sagîr karyedir sekizyüz iki tarihinde Fatih Sultan Mehmed Han feth etmişdir bataklık olmakla nisf sâ'at mikdârı kaldırım ile mürûr olunur derûmunde olan han Sultân Selim Hân merhûmundur livâsı Koca-ili'dir Koca-ili mutasarnfi surre-i şerîfeyi Hersek'den alup Akşehire değin muhâfaza iderler Hersek ile Iznik beyninde Derbend nam kefresi vâfir bir sagîr karye vardır Hersek'den Derbend'e varıca tarik sa'bdır ve bir su vardır Kırkgeçid dirler İznik'e iki sâ'at kala Marağ ve Paşacayırı namiyla iki mahal vardır".

Bir diğer hac seyahatnamesi Mustafa Sanâ'î'nin "*Menâzilü'l-Hâcc ma'a Menâsikü'l-Hâcc*" (Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2917) isimli eseridir. Diğer hac seyahatnameleri gibi hem bir hac rehberi hem de konak yerleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Gebze hakkında ayrıntılı bilgiler vermeyen yazar diğer seyyahların verdiği bilgileri tekrar eder. Yazar eserinde "*Geybûze Sa'at 6. Merhûm Kara Mustafa Paşa binâ itmiş bir 'azîm câmi'-i şerîf var ve anda mahfûz hatt-ı Yâkût ile Mushaf-ı Şerîf var ve havaları alçaktır. Cümlesi kuyudan içer*" şeklinde verdiği bilgilerden Çoban Mustafa Paşa'yı Kara Mustafa Paşa ile karıştırdığı görülmektedir. Ayrıca diğer birçok gezginin bahsettiği Yakut hattı ile yazılmış Kuran-ı Kerim'den söz etmesi dikkati çekmektedir (Tütüncü, 2016: 994).

Osmanlı Sultan'ı II. Mahmut tarafından İran ile ikili ilişkileri güçlendirmek ve aradaki sorunları ortadan kaldırmak için İran'a gönderilmek için bir sefaret heyeti oluşturulmuştur. 20 Ramazan 1225/19 Ekim 1810'da (Unat, 1987: 206; Memioğlu, 2001: 238; Öztürk, 2018: 133) İstanbul'dan İran'a hareket eden heyette büyükelçi olarak Yâsincizâde Abdulvehhâb Efendi (İpşirli, 1988: 285-286; Bilim, 2002: 265), Farsça tercüman olarak ise Bozoklu Osman Şakir Efendi görevlendirilmiştir (Güney, 2005: 80). Bu yolculuk 1226/1811 yılının Rebûlâhir ayı ortalarında Tahran'a ulaşılmasıyla son bulmuştur (Osman Şakir Efendi, 2018: 16).

Resim 2. Bozoklu Osman Şakir Efendi

Bozoklu Osman Şakir Efendi (Unat, 1968: 207; Özkan, 2013: 433-434) tarafından 1811 yılında yazılmış ve resimlenmiş olan bu eserde İstanbul'dan İran'a kadar olan yolculuk sırasında uğranılan, konakların 31 adet kasaba ve şehirlerin suluboya resimlerini yaparak bilgiler vermiştir. Üsküdar'dan başladığı yolculuğu sırası uğranılan yerlerin isimleri ve birbiri arasındaki mesafeleri saat olarak yazmıştır. Osman Şakir Efendi bu eserinde Merzifon'a kadar uğranılan yerlerin tarihi ve coğrafi özellikleri hakkında bilgiler verirken; Amasya, İran'da Zengan, Siyahdehân, Ebher, Kazvin, Kışlak ve Tahran'ın sadece resimlerini yapmış metin bölümleri boş bırakılmıştır. Bu da eserin tamamlanamadan yarım bırakıldığını göstermektedir (Osman Şakir Efendi, 2018: 17). Ramazan'ın 20. Günü 1225 tarihinde (19 Ekim 1810) İstanbul'dan başlanılan yolculuk sırasında Üsküdar, Kartal, Gebze, Hereke Hanı, İzmit, Sapanca, Geyve, Taraklı, Göynük, Mudurnu, Bolu, Köroğlu Çeşmesi, Gerede, Bayındır, Çerkeş, Karacalar, Karacaviran, Koçhisar, Tosya, Hacıhamza, Sarmaşikkaya, Osmancık, Dingil Hüseyin Derbendi, Merzifon, Amasya, Zengan, Siyahdehân, Ebher, Kazvin, Kışlak üzerinden Tahran'a ulaşılarak yolculuk son bulur (Kavak, 2016: 49).

Resim 3. Gebze Minyatürü (Bozoklu Osman Şakir Efendi)

Bu eserde geçilen şehir ve kasabaların tarihi, idarecileri, mimari özellikleri ve insanları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Osman Şakir Efendi, 1225 yılı Ramazan ayının 25. Günü Üsküdar'dan hareket ederek 4 saatlik bir yolculuktan sonra Kartal'a ulaşır. Burada konakladıktan sonra bir sonraki durak yeri olan Gebze'ye 5 saatte ulaşır. Gebze suluboya bir çizimini yaprak şehir hakkında şu bilgileri bizlere aktarır: *“Oradan da sabah vaktinde yel gibi esen atlara binerek himmet atının sevki ve gidiş dizginlerinin bırakılmasıyla hızlı bir şekilde Gebze'ye doğru yolumuza devam ettik. Beş saat sonra Gebze'ye vardığımızda kendimiz sağanak yağmurdan iyice ıslanmıştık, elbiselerimiz de sırlıklam olmuştu. Ancak önden giden konakçımızın mahkemeye varıp büyükelçinin gelişini haber vermesine ve rütbesini bildirmesine rağmen Gebze ayanı olan Semerci Bayraktarın -anlayışsız ve haydut bir eşek idi-konaklama yeri ayırmaması sebebiyle harap bir evde konakladık. Gebze'nin de resmi olduğu gibi tasvir edildi (Osman Şakir Efendi, 2018: 63). O gece de Gebze'de dinlendik, ancak aşırı soğuktan hayli eziyet çektik. Sabahleyin sırtı yüklü atlara binerek hareket ettik. İzmit tarafına yöneldik ve Hereke Hanı diye bilinen yerde durduk. Hereke Hanı, Gebze ile İzmit arasında bulunmakta, birkaç dükkân ve handan oluşmaktadır” (Osman Şakir Efendi, 2018: 67).*

İhtilafçı lakabıyla anılan Mehmed Ziya'nın Bursa'dan Konya'ya yaptığı 10 günlük seyahati konu alan ve 1912 yılında yayınlanan eserinde Gebze ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Mehmed Ziya, Bursa'dan Konya'ya yaptığı seyahati sırasında gördüğü yerler hakkında bilgiler verirken daha önceki yolculuklarında edindiği izlenimler yerli ve yabancı kaynaklardan alıntılar yapmıştır. Bu bağlamda Gebze, her ne kadar bu seyahatin dışında kalmış olsa da Eskişehir Kurşunlu Külliyesini anlatırken daha önceki birikimlerinden faydalanarak Gebze Çoban Mustafa Paşa külliyesi hakkında da ayrıntılı bilgiler aktarır. *“...Merhum Çoban Mustafa Paşa hayır ve hasenat sahiplerinden bir kişidir. Gebze'de de (Lybissa) büyüklük bakımından İstanbul'daki Atik Ali Paşa Camisi'ne denk ve duvarları mermer üzerine oyma suretiyle kûfi hatlar, geometrik resim ve nakışlarla süslü, gayet güzel ve yüce bir cami yapımına muvaffak olmuştur. Bendenizin Gebze'de anne tarafından akraba ve yakınlarım olduğu için, bu bağlantıdan*

yararlanarak yaz mevsiminde oraya kadar gider ve her defasında bu nurlu camiyi ve kible tarafında yüce bir türbenin içinde yatan hayır sahibi merhum Mustafa Paşa'yı ziyaret ederim.

Pek büyük yardımla yapılmış olan bu Gebze Camisi içinde, iki adet Kur'ân-ı Kerim mahfazası, görülmeye değer nefis ve nadir Osmanlı eserlerindedir. Ceviz üzerine sedef ve altın teller ile resmedilmiş geometrik nakışlar o kadar göz alıcıdır ki, Osmanlıların ince sanatlardaki maharetlerinin derecesini takdir etmek için bir kere ziyaret etmek yeterlidir. Bu sedef işlemeli mahfazaları yapan, merhum Mustafa Paşa tarafından özel olarak Mısır'dan getirilmiş bir Müslüman sanatkârdır. Cami'nin içindeki kûfi yazılar, gayet nefis bir hatla mermer üzerine oyulmuş ve sonra siyah renkli, tutkal gibi yapışkan bir madde ile yazılıp parlatılmıştır. Bu suretle beyaz zemin üzerindeki siyah yazılar, olağanüstü bir görünüm kazanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin baş tarafını süsleyen kûfi besmele, bu caminin dış tarafında, minare kapısının üstüne nakşedilmiş hattan istinsah edilerek küçültülmüştür. Camiyi yaptıran merhum paşanın türbesinin kapıları da sanatlardır. Kıymetli ve havanın etkilerine mukavemet eden bir tahtadan mamul olan kapıların üzeri oymalarla süslüdür. Kitabe konumundaki dikkörtgenler içinde alçı ile dondurulmuş bazı sözler varsa da bir kısmı zamanla bozulmuştur. Caminin mükemmel ve geniş bir imareti, medresesi, hücreleri, telekesi, hanı, yüzlerce nefis ve nadir kitapları içeren bir de kütüphanesi vardır. Kandilci lakabıyla tanınan Seyyid Efendi'ye emanet edilen bu kütüphanede, Yâkût Musta'sımı hattıyla yazılmış bir Kur'ân-ı Kerim nüshası saygı ile ziyaret edilmektedir. Bizim de ziyaretle gözlerimizi nurlandırdığımız bu mübarek nüshanın hattı gayet nefistir; ayrıca sayfaların kenarlarındaki tezhipli geometrik şekiller ve ince nakışlar da son derece zarif ve göz alıcıdır. Müslümanların resim ve tezhip sanatındaki maharetlerinin seviyesi hakkında başlı başına bir fikir sahibi olmak için, bu saygıdeğer nüshanın ziyaret edilmesini din kardeşlerime tavsiye ederim. Bu Kur'ân-ı Kerîm nüshasının sonunda, Sultan II. Mahmud'un bu nefis eseri ziyaretle bereketlendikten sonra, onun emri üzerine yine aynı şekilde muhafazasına dikkat ve itina edilmek şartıyla kütüphaneye iade edildiği yazılıdır. Bu cami ve müstemilatı, evvelki sene, Hazine-i Evkaf-ı Hümayun tarafından mükemmel şekilde tamir edilmişti" (Mehmed Ziya, 2009: 199-201; Mehmet Ziya, 2010: 192-193).

Bu çalışmada tespit edilen 16 adet seyyahın Gebze hakkındaki izlenimlerine yer verilmiştir. Bölge hakkında bilgi veren en erken tarihli eser Haydar Çelebi tarafından kaleme alınan ve Yavuz Sultan Semîn'in Çaldıran ve Mısır Seferlerini konu alan Rûznâmedir. Gebze'ye uğrayan seyyahlar içerisinde en önemlileri şüphesiz kentin de tasvirini yapan Matrakçı Nasuh ile Bozoklu Osman Şakir Efendi'dir. Gebze'nin tasvirinin yapıldığı her iki eserde şehrin XVI. yüzyıl ortaları ve XIX. yüzyıl başlarındaki fiziki yapısını, dini ve sivil yapıların durumunu belgelemesi açısından son derece önemlidir. Tespit edilen seyyahların şehirde dikkatini çeken en önemli yapı şüphesiz Çoban Mustafa Paşa Külliyesi olmuştur. Külliyenin meydana getiren yapılardan birisi olan caminin kitabeleri, renkli mermer süslemeleri, ahşap

işçilikleri ile içerisinde bulunan yazma eserler seyyahların dikkatini çekmiştir. Bunun yanı sıra Hoca Fazlullah Paşa ve İlyas Bey'in kabirleri ile İbrahim Paşa'nın yaptırdığı çeşme ve kazdırdığı su kuyuları seyyahların bahsettiği diğer eserlerdir. Sonuç olarak seyyahların vermiş olduğu bilgiler sayesinde Gebze'nin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadarki durumunu, gerek anlatımları gerekse de çizimleri ile bölge tarihinin yanı sıra Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihine katkı sağlayacak önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir.

Kaynakça

- ABDURRAHMAN HİBRÎ, (1975), "Menasik-i Mesâlik", (Haz. Sevim İlgürel), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 111-128.
- ALTUNAN, S. (2002), "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler*, (X), Ankara, 913-919.
- ARIK, R. (1988), *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ARMAĞAN, L. (1990), *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menzilleri*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- ARMAĞAN, A. L. (2000), "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, 73-118.
- ÂŞIK MEHMED, (2007), *Menâzirü'l Avâlim*, (Haz. Mahmut Ak), (III), Ankara: TTK Yayınları
- ATALAR, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- ATALAR, M. (1993), "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (1253/1837)", *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi (OTAM) Dergisi*, 4, 43-90.
- BİLİM, C. (2002), "Elci, M. Seyid Abdulvahab Efendi, Yazar, Sefaret Tercümanı Bozoklu Osman Şakir Efendi: Musavver İran Sefaretnamesi", *OTAM*, (13), 261- 286.
- BOSCH, C. (1946), "Bithynia Tetkikleri", *Bellekten*, (X/37), 29-53.
- COŞKUN, M. (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l hameyn'i*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇAYCI, A. (2006), "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (21), 115-146.
- ÇELİK, G. (2003), *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir inceleme)*, I, Gebze: Gebze Belediyesi Yayınları
- ÇEVİK, M. (1985), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (VIII), İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- DARKOT, B. (1968), "İzmit", *MEB İslam Ansiklopedisi*, (5/2), İstanbul, 542-544.
- DERNSCHWAM, H. (1987), *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Y. Önen), Ankara: Kültür ve Turizm. Bakanlığı Yayınları

- ELİAÇIK, M. (2015), “Resmî-i Kayserî'nin Bilinmeyen Seyahatnamesinde Kocaeli Çevresine Ait Bilgiler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (I), Kocaeli, 265-271.
- EVLİYA ÇELEBİ b. DERVİŞ MEHMED ZİLLÎ, (1966), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Tefvik Temelkuran- Necati Aktaş), (I-II), İstanbul: Üçdal Neşriyat
- EVLİYA ÇELEBİ, (2006), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, (Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı), (2/1), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FOSS, C. (2002), *Anadolu'da Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II, Nikomedia*, (Çev. Y. Ulugün), Kocaeli: İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.
- GÜNEY, F. (2005), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2005.
- HALAÇOĞLU, Y. (2007), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HALAÇOĞLU, Y. (2002), *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: İlgî Kültür Sanat Yayınları.
- HAYDAR ÇELEBİ, *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, (Haz. Y. Senemoğlu), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ (1999), *Tac'üt Tevarih*, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- İPŞİRLİ, M. (1988), “Abdulvehhâb Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (I), 285-286.
- KÂMİL, E. (1937), “Gazzi-Mekki Seyahatnamesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Dergisi*, ½, İstanbul, 3-90.
- KARAHASANOĞLU, S. (2013), *Kadı ve Günlüğü Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KÂTİP ÇELEBİ, (2013), *Cihannüma II*, (Haz. S. Öztürk-H. Koyuncu-vd.), İstanbul: Mahya Yayınları.
- KAVAK, G. (2016), *Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Musavver İran Sefaretnamesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- MEHMED ZİYA, (2009), *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, (Haz. M. F. Birgül-L. A. Çanaklı), Ankara 2009.
- MEHMET ZİYA, (2010), *Bursa'dan Konya'ya Seyâhat ve Konya Seyâhati Hâtırâtından*, (A. Çaycı-B. Ürekli), Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları.
- MEMİOĞLU, A.Z. (2001), “Musavver İran Sefaretnamesi (1811); Elci: Yasincizade Seyyid Abdulvahhab Efendi, Tercüman ve Sefaretname Yazarı: Bozoklu Osman Şakir Efendi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (17), 237-245.
- MİMİROĞLU, V. (1949), *Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekon Muharebesi*, *Belleten*, (13/50), 309-321.

- MÜDERRİSOĞLU, F. (1993), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi*, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- MÜDERRİSOĞLU, F. (1999), Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, (X), 376-384.
- MÜDERRİSOĞLU, F. (2002), "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, (X), Ankara, 920-926.
- OSMAN ŞAKİR EFENDİ, (2018), *Musavver Sefâretnâme-i İran, Resimli İran Sefaretnamesi*, (Haz. Güray Önal), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- ÖZKAN, F. H. (2013), "Bozoklu Osman Şakir ve Şehdü Elfâz'ı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6/26), 428-462.
- ÖZTÜRK, Y. (2018), *Bozoklu Osman Şakir'in Musavver İran Seferâtnamesi ve Fatih'ten 1914 Kuşağına Türk Resim Sanatı*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- RAMSAY, W.M., (1960), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev. M. Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- ROSS, A.Ç. (2007), Antik Kent Nikomedia, İstanbul: Delta Yayınları.
- SAK, İzzet& Çetin C. (2005), "XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19), 199-260.
- SELEN, S. (1943), "Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, (III-IV), 352-370.
- TÜTÜNCÜ, M. (2016), "İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine", *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 989-100.
- UNAT, F.R. (1968), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- UNAT, F.R. (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÜNVER, S., "İstanbul'dan Anadolu'ya Yürüyüş Yollarından Biri", *Önasya*, (V/49), 3-4.
- YAVUZYILMAZ, A. (2012), *Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam Devri Yapıları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- YAVUZYILMAZ, A. & KARAKÖK, C. (2016), "Seyahatnamelerde Akşehir", (Ed. Ahmet Çaycı), *Seyahatnamelerde Konya* (s.363-426), Konya: Konya Büyükşehir Bel. Kültür Yayınları
- YAVUZYILMAZ, A. & KARAKÖK, C. (2019), "Seyahatnamelerde Kartal", (Ed. H. Demir-T. Karakök), *Dil-Edebiyat ve Tarih Araştırmaları* (310-332), İstanbul: Hiper Yayınları.
- YURDAYDIN, H. (1976), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Ankara: TTK Yayınları.
- YÜCE, R. (2007), *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İstanbul: Demkar Yayınevi.
- ZEYREK, Y. (1999), *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.